

DUPKA GYÖRGY

TÖRTÉNELMI ZARÁNDOKÚTON A KAUKÁZUSBAN ÉS EURÁZSIÁBAN

(TÖRTÉNELMI SZOCIOGRÁFIA, 5. RÉSZ)

AZERBAJDZSÁNBAN, „A TŰZ ORSZÁGÁBAN”

*„Egyszer eljön majd az idő, leszünk boldogok,
Amikor a szív felderül, minden szem ragyog.
Ölelős karok várnak majd haza,
Megtört apját fogadja a kisgyermek szava.
Felszáradnak mind a könnyek, lesz újra mosoly,
Ha hazatér otthonába a hadifogoly...”*

(Ismeretlen szerző, *Fogolytábor bús lakói...*, 1946)

A „KIS DUBAJNAK” BECÉZETT BAKUBAN

Groznijból repülővel érkeztünk *Moszkvába*, amely a további kutatások kiindulópontja lett. *Vnukovóról* kényelmes busszal jutottunk el a *Domogyedovói* repülőtérre, és a Moszkva–Baku légi útvonalon közlekedő repülőjáratokkal az azeriak fővárosában, a *Hajdar Alijev* nemzetközi repülőtéren landoltunk.

A Kaszpi-tengertől nem messze lévő *Sapphir hotelban* találtunk átmeneti szálláshelyre, ahol *Kapitány Sándor*, Magyarország Bakui Nagykövetségének külgazdasági attaséja fogadott minket. Szót váltok vele, az elhangzott adatok közül a következőket tartom lényegesnek megemlíteni: amint az Azerbajdzsáni Köztársaság elnyerte függetlenségét, 1992. november 27-től a kölcsönös diplomáciai kapcsolatok eredményeként több területen érték el jelentős fejlődést. Magyarország 2009. január 12-én nyitott nagykövetséget Bakuban, míg a magyarországi azerbajdzsáni nagykövetség 2004

szeptemberében tárta ki kapuit Budapesten. Azóta jól alakulnak a gazdasági, kulturális és politikai kapcsolatok, egymást váltják az államfői, kormányfői, házelnöki és miniszteriális szintű látogatások. 2014-től a két ország által aláírt stratégiai partnerségi szerződésben vállalt feladatok megvalósításán dolgoznak. Mindez lendületet adott a civildiplomáciai, testvérvárosi, ifjúsági és egyéb együttműködések egybefogó, sok szálon futó közös projekteknek.

Emléktünk során mi is meggyőződünk róla, hogy a két ország között kiemelkedően jó a kapcsolat. Mint a népi diplomácia hírnökei, mindenütt, ahol megfordultunk, magyarságunk előtt szívet melengető módon tisztelegtek és baráti fogadtatásban, vendéglátásban részesültünk.

Az azeriekkel történt személyes beszélgetéseim arra engedtek következtetni, hogy hasonlóan gondolkodunk, hasonlóan érzünk. Például az azeri-magyar kulturális kapcsolatok egyik elkötelezett szervezője az őszinte testvéri kézfogás jó példájának nevezte a Magyarországon már többször megrendezett Kurultájt is, amelyre úgyszólván a régi barátokhoz, rokonokhoz ide a kaukázusiak is hazajönnek.

A „kis Dubajnak” becézett Bakunak napjainkban több mint kétmillió lakosa van. A mehökkentő gazdagságú, csillogó-villogó városon áthaladva – a nagykövetség munkatársainak segítő irányításával, szervezésében – a fontosabb emlékhelyeket bejártuk. Így megtekintettük a *Bulvar Parkot*, a *Száz-tornyot*, a *Sirváni Sahok palotáját*, az *Elnöki palotát*, a *Nemzeti zászló teret*, a *Martyrs’ Lane emlékparkot*, a *Bibi-Heybat mecsetet*, a *Szőnyeg múzeumot*, a *Heydar Aliyev Cultur Centert*, továbbá az *Absheron-félszigeten* a *Suraxani tűztemplomot* és a *Yanar Dagot* is felkerestük. A szabad program része volt a *Khazar Islands* és más épített örökségek felkeresése is.

Döbbenet szemléltük a Baku egyik belvárosi utcájában álló múltszázad eleji épületeket, amelyeket a Németföldről még a cári Oroszország idejében idetelepült németek építettek.

Fejet hajtottunk az azeriek központi kegyeleti parkjában, a *Mártírok sétányán*, a karabahi háború és a „Fekete január” áldozatainak emlékhelyén (egykori *Kirov park*).

Az utóbbi egy véres bakui eseményhez kapcsolódik: 1990. január 19-ről 20-ra virradó éjszakán a Gorbacsov vezényelte szovjet katonák a szovjet rezsim ellen felkelő azeri civileket gyilkoltak. Az itt található információs tábla szerint az azeri szabadságot eltíró szovjet hadsereg katonái 170

azeri patriótát öltek meg, 800 megsebesült, 841 főt letartóztattak, százakat nyilvánítottak eltűntnek. A szovjet intervenció Bakuban és környékén felbecsülhetetlen károkat okozott. Az azeri függetlenség kivívásáért drága árat fizettek.

Az eset vésszesen hasonlít a magyarországi '56-os forradalomhoz. Bakuban is erővel akarták a kommunista diktátorok leverni egy nép szabadság-küzdelmét. Ugyanakkor ez a rendszer összeomlását is beindította. A mai Oroszország nem Gorbacsov hanyatló Szovjetuniója, pragmatikusan működnek együtt velük, mint ahogy a nyugati országokkal is.

Kísérőink gondoskodásának köszönhetően eljutottunk a fontosabb hadifogoly-temetőkhöz.

Azerbajdzsán 44 GUPVI-táborában raboskodtak magyar foglyok. A többi kaukázusi országhoz viszonyítva itt haltak meg a legtöbben. A légerek nagy többségéről eddig semmilyen adatot nem találtunk, a szovjet korszakban minden nyomot eltüntettek.

Az ide vonatkozó NKVD-s levéltári anyagokban az itt elhunyt német hadifoglyok veszteséglistáján igen sok magyar rab nevét is feljegyezték. Az Azerbajdzsán területén létrehozott 4 főtáborban (Hanlari 223. sz., Kirovábadi 223. sz., Szumgaiti 328. sz., Daskeszani 429. sz., Bakui 442. sz. főtáborokhoz tartozó számos légerrészlegében) sokezer magyar raboskodott, akik közül több mint 400 fő halt meg végelgyengülésben, járványos betegségekben.

Azt sem hallgathatjuk el, hogy előfordultak ritkaság számba menő kivételek is. Az itt felsorolt haláltáborok közül például a Bakuban felállított 328. sz. hadifogolylágérben volt a legjobb ellátás, itt szinte nem is volt elhalálozás. Erről a kabai származású, még Csap alatt fogságba került **Furkó Béla** (1920) számolt be *Egy magyar hadifogoly emlékei a szovjet légerekben élőkről, holtakról* c. emlékiratában. Ő 1946 májusa közepén a pokol kapujának nevezett szolyvai, majd a szambori gyűjtő- és elosztólágérből 5 napi vonatozás után 700 életben maradt sorstársával együtt került a Kaszpi-tenger-melléki „olajos városba”. A légérkrónika fűlszövegében meg is jegyzi, hogy az emlékezés adta kezébe a tollat, hogy megpróbálja leírni azt az igaz történetet, melyet sok magyar katona örök titokként vitt a sírba valahol Oroszországban, valamelyik hadifogolylágérben.

Baku külvárosába, a *nagy szovjet Szolinszki kaszárnya* mellett volt a lágerük. Társait naponta, örök kíséretében kihajtották az építkezésekre.

Polgári lakóházakat, ipari objektumokat, hidakat, utakat építettek. Furkó Béla eleinte a lazarett/gyengélkedő szakácsa lett. A lágerben jó ellátást kaptak, még a teljesen lesoványodott rabok is teltebbek lettek. Mivel beteg rab már nem volt, a lazarettet felszámolták és az építőbrigádba került. Rakodómunkásként két másik társával – a sarkadi **Balogh Károly**val és az érsekújvári **Csicsely Sándor**ral – együtt egy gépkocsi-vezetőként dolgozó leszerelt orosz hadnagy felügyelete alá kerültek. Naponta méretre vágott mészkeőtlákat szállítottak a bányából az építkezésekre.

Megfigyelése szerint a városban a hadifoglyokon kívül százával dolgoztattak civil internáltakat, 5-től 10-15 évre elítélt Gulág-rabokat, köztük nőket és *Sztálin-íjjúkat* (így nevezték az árvaházba kényszerített, szüleiket elvesztett serdülőkorú fiukat), apátlan-anyátlan csirkefogókat is, akikre szintén fegyveres katonák vigyáztak, hogy meg ne szökjenek. Találkozott az egyik szigorúan őrzött és a külvilágtól teljesen elzárt rabtelepen a német testőrség SS-katonáival, akiből már százan sem maradtak, az éhségtől kidőltek, a többiek is élőhalott emberek voltak. Naponta egyszer 30 dkg kenyeret, reggel és este híg levest kaptak, miközben kemény fizikai munkára kényszerítették őket.

Furkó Bélához és társaihoz magyar származásuk miatt a helyi városlakó azeriek és az idetelepített orosz munkások barátságosan viszonyultak, élelemmel és közszükségleti árucikkkel, gyógyszerekkel is segítették a rászorulókat, sőt üzleteltek, csereberéltek is velük. Azonban gondtalanoknak tűnő rabéletük 1947. május 4-én gyökeresen megváltozott. Felső parancsra a 328-as táborrészelet Bakuban felszámolták és a 700 német és magyar hadifoglyot Szumgaitba, az ugyancsak 328. sz. főlágerbe szállították át, és őket is bevonták a *szovjet nehézipari központ építésébe*. A bakui jólét után az embertelen körülmények szenvedő alanyivá váltak: *„1-2 hét elteltével kezdtük érezni, hogy nem bírjuk a nehéz munkát tovább. Munka közben többen estek el a gyengeségtől. Egy hónapi itteni munka után leváltottak bennünket, mert annyira legyengültünk és lefogytunk, hogy 35-40 kg-os foglyok lettünk újra, mint 1945-ben, a fogságunk elején. Dolgozni nem mentünk ki a lágerből. OK-sok lettünk, ami azt jelentette, hogy legyengült foglyok, de feljavított kosztolás után újra munkára foghatók leszünk. Aki nagyon legyengült, az disztrófiás-kosztot kapott: fehér kenyeret, hozzá kb. 3 dkg zsírt. 1947 nyara tehát így telt Szumgaitban, az új helyünkön.”*¹

Feljavulás után újra a gyárépítéshez került, egy itt történt kellemes esetről így számol be: „...magyar női hangot hallottunk. Megállt a kezünkben a munka, felugrottunk a gödörből, futottunk a magyar hang után. Utolértük őket, úgy megörültek ők is, nem tudták, hogy itt magyar hadifoglyok is vannak. Olyan volt ez a magyar női hang, mintha az angyalok szóltak volna hozzánk. Hiszen már lassan 4-ik éve nem hallottunk női hangot magyarul. Minden hangja, mintha simogatott volna mindnyájunkat. Elmondták, hogy Rahóra való ruszin leányokat toboroztak munkára. Ők jelentkeztek, mert mióta a szovjetek bejöttek Kárpátaljára, nagy a nyomor. Azt ígérték, hogy Szumgaitban jól lehet majd keresni, így kerültek ide. Panasztört fel belőlük. Mondták magyarul, hogy a fene ette volna meg, mikor bejöttek a Szovjetek, a mézes madzagot elhúzták előltük, idecsalták őket erre a nagy fegyenclepre. Elküldtek, hogy majd holnap találkozunk újra. Másnap reggel hiába vártuk, nem láttuk többet őket, mindannyiukat eltüntették máshová. Azt mondta az egyik szumgaiti lakos, hogy valaki volt közöttük, aki elárulta őket, hogy szidták a magyar foglyok előtt a szovjetrendszert. Ki tudja, hova kerültek... Szép emlékből csak egy nap jutott nekünk. Eltűnt, elszállt a simogató magyar női hang, vele együtt a bennünk pislákoló reménység is.”

A hazakészülődés pillanatait a mintegy 700 fogolytársa nevében így örökítette meg: „1948 tavasza nehezen múlt, volt olyan bajtársam, aki már idegileg összeomlott. Megzavarodott, nekiment a 3 soros szűrős drótkerítésnek, a magasfigyelőben posztoló orosz őr pedig lelőtte. Még mindig katonák kísérték bennünket a munkahelyre és vissza. A fegyvereiket végig lövésre készen tartották, ránk célozva. Egy napon, mikor a munkahelyiünkre kiérkeztünk, az egyik orosz katona mérgében földhöz vágta a géppisztolyát. Magából kikelve ordította, hogy miért nem engednek már haza benneteket, régen vége van a háborúnak, miért kell még titeket őrizni. Mi már nem reméltünk semmit azzal kapcsolatban, hogy valamikor hazakerülünk. Dolgozni jártunk, mint a gép, emberi lényünk már rég nem volt. Ekkor láttuk meg igazán a szovjetrendszer igazi arcát, nem mintha ez ideig nem sejtettük volna. (...) 1948. június 20-21. Végre eljött a várva várt szabadulás napja. (...) Felöltözni mindenkinek az új ruhába, utána sorakozó a vagonok előtt az elosztás szerint. A vagonok az iparvágányon a lágerkapu előtt álltak üresen várva a hazatérő foglyokat. Úgy néztünk ezekre a vagonokra, mintha a mennyországba vinne majd bennünket. Haza Magyarországra, a szülőházánkba!”

Azerbajdzsán területén diszlokált fontosabb NKVD/MVD, GUPVI hadifoglytáborok, lágerrészlegek temetőinek jegyzéke, ahová hadifoglyokat és internált civileket temettek

Nº	Település (temető)	A lágér működési ideje (Meddig folytak temetések)	Tábor és táborrészleg, hadifoglytemető	Eltemetett hadifoglyok, internáltak
1	Azerbajdzsán, Baku, Szumgait, felújított, gondozott temető	1945–1946	328/0 sz. hadifoglytábor. Baku – Szumgait , 1. sz. temető	21/1 (100)
2	Azerbajdzsán, Baku, felújított, gondozott temető	1946–1947	442/1. sz. hadifogly táborrészleg. – Baku (Kislinszkij kerület) 1. sz. temető	8 (80)
3	Azerbajdzsán, Kirhli, Gandza/Kirovábádi körzet, felújított, gondozott temető	1947–1948	223/1. sz. hadifogly táborrészleg. – Kirhli, Gandza/Kirovábád körzete, 1. sz. temető	141
4	Hanlar északi peremvidéke, Hanlari körzet, felújított, gondozott temető	1945.06–1949.03.	223/2. sz. hadifogly táborrészleg. – Hanlar északi peremvidéke, Hanlari körzet, 2. sz. temető	13/2
5	Hanlar, Hanlari körzet	1945–1946	1552 kórház és 498 ORB, Hanlar, Hanlari körzet 1.sz. temető	192/6
6	Baku, Oktyabrszkij kerület	1945.06–1949.03	498 ORB, Baku, Oktyabrszkij kerület, 1.sz. temető	4
7	Mingecsaur, Jevlahi kerület	1945–1946	5030/2. kórházrészleg, Mingecsaur, Jevlahi kerület, 2.sz. temető	3
8	Gandza/Kirovábád, Nuhinszkij		429/1. táborrészleg, Gandza/Kirovábád, Nuhinszkij, 1.sz. temető	1
Összesen				382 (563)

SZUMGAIT, A HADIFOGLYOK, INTERNÁLTAK CSONTJAIRA ÉPÜLT VÁROS

Az első nap egy sudár, karcos azeri hölgy, **Rzazadeh Vusala**, az *Azerbajdzsán Tourism Institut* hivatásos idegenvezetője, a *Bakui Slavjan Universitet (BSU)* doktori iskolájának ruszista filológus PhD-hallgatója volt a kísérőnk. A nap folyamán szeretett országáról, az itt élő büszke azeriekről és a velük harmonikus egységben élő más népcsoportokról – *lezg, talis, orosz* és egyéb nemzetiségekről –, az épített örökségről, a továbbélő hagyományokról, életviteli szokásokról és egyéb tudnivalókról mesélt nekünk. Megjegyzem, a felsorolásból az örömeiket tapintatosan kihagyta, de erről később szólok. Mint ismeretes, az egykor azerbajdzsáni örömeinek a *Hegyi-Karabahi* részen laknak. A terület hovatartozása vita tárgyát képezi Azerbajdzsán és Örményország között.

Az idegenvezető hölgy és a magyar nagykövetség attaséja a Bakutól északra, 30-35 km-re az Absheron-félszigeten elterülő, az ország harmadik (Baku és Gandzsza után) legnagyobb, közel 300 ezer lakosú *Sumgait* városba is elkísérte csoportunkat. A Kaszpi-tenger partján fekszik, legfontosabb iparága – a könnyűipar, gyógyszeripar, építőipar, autóipar és az elektronika mellett – a kőolaj kitermelése, feldolgozása.

Sumgait felé tartva kényes kérdéseket is szóba hoztunk, a máig ható véres konfliktusokkal terhelt azeri-örmény viszonyról is elbeszélgettünk. Kísérőnk azeri patriótaként az örményekről tartózkodóan nyilatkozott, értelemre adta, hogy Azerbajdzsán és Örményország viszonyát beárnyékolja a *Hegyi-Karabahért* vívott háború. Az azeriek elvesztették területüknek közel húsz százalékát, beleértve *Hegyi-Karabahot*.

Barátaink elmondták, hogy a kialakult konfliktus gyökerei részben Sumgaitból eredeztethetők, hiszen 1988-ban itt tört ki a *Sumgaiti-pogrom*, amelynek során a helyi azeri lakosság rátámadt az örményekre. A konfliktus során 53 örmény veszítette életét, több százra rúgott a sebesültek száma, a városban élő 14 000 örmény lakos pedig elmenekült. A pogrom volt az ezt követő véres hegyi-karabahi háború elindítója. 1988 februárjától 1994 májusáig a *Sztepanakert* központú *hegyi-karabahi enklávé* birtoklásáért véres háború folyt, amely 1994. május 16-án orosz közvetítéssel Moszkvában kötött fegyverszünettel zárult le. A két állam azóta sem kötött békét egymással. A harcokban 30 000 ember halt meg. Mindkét félnek felróható az etnikai tisztogatás bűne, ami miatt 230 000 örmény és 800 000 azeri menekült el szülőföldjéről. Az ebből adódó feszültséget emlékutunk során többször tapasztaltuk.

Az egykori munkástelepülés várossá fejlesztéséhez az idehurcolt, főleg magyar és német hadifoglyok, civil internáltak jelentős mértékű munkával és szaktudással járultak hozzá. A különböző objektumok felépítése közben sok százan meghaltak. A kegyetlen hajcsárok a norma teljesítéséért végelgyengülésbe hajszolták őket. A rabok csontjaira is épült települést 1949-ben városi rangra emelték.

Mindezek tudatában utaztunk a többsávos *Koroghlu* sugárúton és kerestük fel a régi szovjet stílusú panelházak mögött a német kormány és német civilszervezetek által felújított hadifogolytemetőt, ahol ***Almazova Malek Midzsidov*** asszony, a temetőt gondozó család tagja fogadott minket.

A gondnoki szerepet apjától, az azóta elhunyt ***Zabit Midzsidov*** második világháborús veterántól vette át. Elmondása szerint a névtelen, számozott sírokban több mint százan nyugszanak, névsorukat a városházán őrzik.

Sumgaiti fogságának éveire a budapesti **Bizony Ottó**² így emlékezett: „Táborunk közvetlenül a tenger mellett, Bakutól 60-70 kilométernyire volt. Szokás szerint többszörös szögesdrót-kerítéssel, őrtornyokkal körülvéve. A látvány gyönyörűséges volt! De mit ért nekünk, amikor gyakran a csupasz földön hasra feküdtünk, hogy ne érezzük annyira az éhséget!

Kora reggel a munkahelyre kivonuláskor gyakran találkoztunk azeri tevék karavánokkal. Olykor átvonultunk azeri településeken is, amelyek földszintes, lapos tetejű, fehérrel meszelt házakból álltak (hasonlatosak a valamikori Mária Valéria-telep szükséglakóházaihoz).

Az általánosan 12 órás napi munka után a bevonuláskor a létszámellenőrzés néha órákon át tartott – és csak azután volt vacsoraosztás. A későbbiek során tehéust is kaptunk. Nekünk, éheseknek ez is jó volt... Egyik alkalommal munkahelyünk közelében édesgyökér növényeket fedeztünk fel. Teszedtük zsebeinket, jó kiegészítő volt a szerény étkezés mellett.

Időnként fürdőbe mehettünk. Egy nagy fahodályban kis fadézsákba meleg vizet kaptunk. A „fürdőre” öt percnyi idő állt rendelkezésünkre, közben ruházatunkat fertőtlenítették. A serkék azonban gyakran túléltek ezt is, és vidáman tobzódtak rajtunk. Az előlődiaktól sokat szenvedtünk. Közmondás is lett, hogy itt a tetvek háziállatok... A lágerben volt egy úgynevezett „disztrófiás elkülönítő”, ahová a teljesen legyöngült, élő-csontváz foglyok kerültek.

Őreinkkel nem volt különösebb bajunk. Az idősebbek talán megértést, sőt együttérzést is tanúsítottak irántunk, de nem így a fiatalok. Táborparancsnokunk egy orosz őrnagy volt. Egyszer azt láttuk, hogy a konyha felől somfordál és hosszú köpenye alól kilóg egy nagy halfej. Így született a mondas: a szocializmusban mindenki lop.

Hiába volt lágerünk közvetlenül a tenger mellett, nem juthattunk oda, csak a drótkerítésen át láthattuk, és vágyakozhattunk rá a nyári nagy melegben. Az azerbajdzsáni nyár 1946-ban kegyetlenül meleg volt. A munkahelyeken félmeztelenül dolgoztunk, valósággal feketére lesülve. Estéknél szinte mulatságos volt, amikor a barakkok között fehér trikókat és alsókat láttunk imbolyogni: „fej és láb nélküli” embereket.” **Bizony Ottó** a leírás alapján valószínűleg a tengerhez közeli Sumgaitban felállított, 328. számú német-magyar hadifogolytáborban raboskodott.

A budapesti születésű **Lengyel Sándort** (1925) tizenkilenc évesen hurcolták Érdről malenkij robotra. Temesvárról ő is a Bakutól 30 km-re fekvő 328. sz. lágerbe, Sumgaitra került, ahol három évig volt fogságban. Innen tért haza 1948. június 26-án. Viszaemlékezéseit már 1954-től felszentelt római

katolikus papként 1997. augusztus 27-én jegyezte le. A sumgaiti lágerben fekvőhelyük először a puszta föld volt, később kaptak védőponyvát, fekvőhelyüket otthonosabbá tették. Mint érettségizett diákok, megtették a negyven fős létszámú barakk parancsnokának. Megtanult oroszul. Először egy új gyártelep építésénél dolgozott, mint brigádparancsnok, majd festőnek adta ki magát. Egy ideig egy bitumenező brigádhoz állt be, később kőfaragó lett. Az egyik kőbe, mint írja: *„belevéstem az L. S. monogramot. Kövem ma is ott díszlik a Sumgaiti Művelődési Ház oldalán.”* Az első év karácsonya után megbetegedett. A magyar tisztek faszenet etettek vele, ettől jobban lett, talpra állt. Megtudta, hogy van egy német pap a lágerben, és – mint írja – *„amikor láttam, hogy gyertyákkal, könyvecskével a kezében megy az egyik barakk irányába, utánamentem. Ettől kezdve szentmisében volt részem. (...) A lágerben tudomásom szerint körülbelül kétezer magyar és körülbelül egyezer német volt. (...) Időnként közölték velünk: „magyarszki szkoro domoj, magyarok hamarosan mentek haza, ekkor és ekkor.” Számoltuk is a napokat (...) S mikor jött el a hazajövetel? S hogyan jött el? Amikor háromévi ott lét után egy betegtranszportot irányítottak haza, s az nem volt tele magyarokkal, akkor egy szép napon – s akkor már elhittük, mert ilyen még nem volt – tetőtől talpig új holmit – cipőt, harisnyát, alsónadrágot, nadrágot, kabátot, inget, sapkát és egyebet – kaptunk, de előtte lefürdettek minket. Most aztán már megdobbant a szívünk, meg is írtam a piros-fehér-zöld színű lapocskát a szüleimnek. Jövünk hazafelé. (...) Most már boldog voltam, hazasegített a Jóisten. (...) Orosz fogságban a német **dr. Burkál** és az orosz **dr. Badalova** orvos azt mondta: csoda, hogy hazakerülök annyi szenvedés, betegség, a halál lépcsője előtti próbatétel után. Én nem csodának mondom. Úgy érzem, hogy a Jóisten akarta, hogy hazakerüljek, s gyermekkori vágyam, hogy pap lehessék, az Ő hívására teljesüljön.”³*

A két túlélőtől idézett emléktanyag szerint a sumgaiti 228. sz. táborban a magyar hadifoglyokon kívül magyar internáltak is voltak.

Visszafelé jövet tudtuk meg, hogy Bakuban a 442. számú főtáborban is raboskodtak magyarok. Lágertemetője a város nyomornegyedében, illetve az egyik elszegényedett külterületén volt elhelyezve, azonban a helyiek német katonai temetőként ismerik. A *Zaur Karimov* út 1. száma alatti zárt területen találtuk meg gondozott állapotban. A sumgaitihoz hasonlóan itt is a német hadisírgondozóknak köszönhető, hogy 1992–1993 között teljesen felújították és magas kőfallal körbekerítették. A bejárati vaskaput csoportunk előtt az azeri *Guszejn Guszejnov* temetőgondozó nyitotta ki. Ideális rendet találtunk.

Német támogatással gondosan megépített betonkeretben vannak a sírok. Az információs táblán feltüntetett névsor adja tudunkra, hogy a sírkertben 80 hadifoglyot temettek el. Azt is kiolvassuk belőle, hogy 13 magyar katonafogoly talált itt örök nyugalomra. Három elhunyt magyar nevét sikerült kibetűzni: **Huber János, Lukács Henrik, Práter József**. Nyugodjanak békében. Ebben a katonai temetőben is kegyeletteljes megemlékezést tartottunk, és imádkoztunk a fogságban elpusztultakért, akik idegen földben nyugszanak.

Másnap, míg a csoportunk városnézésre indult, addig **dr. Szilágyi Péter Ferenc** a Miniszterelnökség helyettes államtitkára – a nagykövetség közvetítésével – találkozott és tárgyalásokat folytatott többek között **Nazim Samadov** kulturális miniszterhelyetttel, valamint az Azeri Diaszpóra Ügyeiért Felelős Állami Ügynökség és a Bakui Önkormányzat vezetőivel.

GANDZSABA (KIROVÁBÁD)

Bakuból az ország északnyugati részébe bérelt busszal indultunk el, a szárazság övezte köves, homokos, gyéren lakott pusztákon át. Útközben érintjük *Gobusztan* és *Shamakhi* városokat. Az itteni térség legnagyobb látványossága az iszapvulkán.

Gandzsába vezetett az utunk, több mint háromszázezer lakosával ez Azerbajdzsán második legnagyobb városa. Az itt szenvedő magyar hadifoglyok, internáltak a visszaemlékezéseikben még *Kirovábádként* emlegetik, nevét a múltban többször megváltoztatták: 1804–1918 között *Jelizavetpol*, 1918–1939 között *Gandzsa*, az erőszakos szovjetizálás szüleménye a *Kirovábád*, 1989 után újra *Gandzsa*. Azóta a térség, illetve a *Hanlari* járás mezőgazdasági, ipari és közigazgatási központja lett.

Az azerbajdzsáni és az iszlám építészet alkotásaiban bővelkedő metropoliszban a *Vego Hotelben* kaptunk szálláshelyet. Kísérőink szerint ez már a belváros, ahol kalauzolásukkal több szép, XVII. századi mecsetet kerestünk fel. Megmutatták a karavánszerájt, másnéven a fogadót, ahol a selyemút kereskedő vándorainak áruval megrakott karavánjai megpihentek. Megcsodáltuk az óváros épségben fennmaradt kapuit, amelynek falait a középkori kézműves művészet szép alkotásai díszítik. Néhányan felkerestük a *Khán kertjét* és az itt született XII. századi perzsa költő, *Nizami Gandzsavi*⁴ mauzóleumát. Felsorolni is sok, mennyi látnivalóban gyönyörködtünk.

Az itteni programunk magyarbarát szervezői megleptek minket. Tiszteletünkre a helyi polgármesteri hivatal – a *Kaya étteremben* – bőséges

munkavacsorát adott, amelyen a gandzsai *HUNAZ Magyar-Azeri Baráti Társaság* aktivistái is megjelentek.

Másnap a Társaság aktivistáinak szervezésben, *Abbasov Ehtibar* nyugalmazott alezredes, HUNAZ-tag és *Nadzsir* gandzsai pedagógus vezetésével a *Hanlari* körzetben, *Gandzsától* 14 km-re meglátogattuk az egykori lágerek sírhelyeit.

A Svédországi *Upsalában* a későbbiekben letelepedett *Szabó Sándor*⁵ egykori hadifogolyának és sorstársainak a Kirovobád–Tbiliszi vasútvonal építése lett a feladatuk. Levelében leírja többek között, hogy „*Szovjet rabok rakták le a síneket, mi pedig építettük a pályát. A munka igen nehéz volt: lyukfúrás a sziklába, robbantás, kőtörés, a törmelék elszállítása stb. Az otromba szerszámok nagyon megnehezítették a munkát. A pályát két irányból indulva építettük, mégpedig munkaversenyben. A terv szerint a két munkacsapatnak november 7-én kellett találkoznia. Ez meg is történt, csakhogy 1 méternyi szintkülönbség volt a két sínpár között. Szegény mozdonynak lépnie kellett egyet...*”

Minket elsősorban a hanlari körzet *1552. hadifogolykórházhoz* és a Magyarországról civilként idehurcolt internáltak *498. sz. ORB* munkaszász-lóaljához tartozó 1. sz. sírkert érdekelt, ahol 371 internált van eltemetve, többségük német nemzetiségű magyar állampolgár.

Azerbajdzsán, Gandzsa környékén, megemlékezés a Hanlari körzeti 1552. hadikórházban és a 498. ORB, valamint a 223. hadifogolytemetőben. A 1552. számú hadifogolykórház és a 498. számú ORB munkaszász-lóalj 1. számú temetőjében 371 halott van eltemetve.

Itt a kövek borította fennsíkon mintegy ötszáz méterre terül el a hanlari 223. sz. hadifogolytábor 2. sz. sírkertje, ahol 323 sírhantot számoltam meg. Ugyanitt 10 tömegsír is van, névtelen magyar és német katonaáldozatok nyughelye.

Mindkét sírkertben kegyeletteljesen emlékeztünk halottjainkra, sírjuk felett imádkoztunk, a központi kereszt tövében nemzeti színű szalaggal átkötött mezeivirág-csokrot helyeztünk el.

A helyi azeri lakosok elmagyarázták, hogy a magyarföldről idehurcolt internált civilek és hadifoglyok a kopár hegyek, völgyek, sziklás tájain vasútvonalat, hidat, állomást építettek, nehéz kőfejtő munkát végeztek. Sokuk a kemény fizikai munka, az éhezés, a végelgyengülés áldozata lett.

Az NKVD osztagai a helyi azeri lakosokat – *Qizilqaya, Kirhli, Göygül* férfinépét – sem kímélték, őket is rabszolgamunkára kényszerítették. Megmutatták a közeli muzulmán temetőt, ahol sok, a vasútépítés során elhunyt azeri is nyugszik.

A *Vojennij Memorial Társaság* jóvoltából ismertté vált számunkra is az alábbiakban közölt hanlari magyar áldozatok eddig felkutatott névsora.

HALOTTAINK A TEMETŐKÖNYVEK ÉVEK SZERINTI BONTÁSÁBAN

*„Ki rájuk kaparta ezt a rögös földet,
aki betakarta, az se tudna többet.
Békében haltak meg, még sem volt ravatal.
Itt fekszik, itt porlad sokezernyi magyar.
Sok ártatlan magyar, sok védtelen magyar.”*

(Plósz Mihály, *Ki rájuk kaparta...*, 1946)

Azerbajdzsán négy (*Hanlari, Kirhli, Baku, Sumgait*) lágertemetőjére vonatkozóan eddig 360 nevet sikerült kigyűjteni az adatbázisból, melyek a történelmi Magyarország egészére, az elszakított régiók magyarlakta településeinek szülőiteire is vonatkoznak.

Legtöbbjük esetében rendelkezésre állnak azok a személyes adatok, melyek alapján beazonosíthatók (születés éve, helye, édesapja keresztne-

ve). Közel 100 fő esetében hiányzik valamelyik adat. A legtöbb esetben ismert a halál időpontja, valamint a fogvatartás és a temetés helye. Az elhunytak egy részénél sajnos nem ismert a születés helye.

Ahol feltüntették a települést és a megyét, ott az orosz átirás miatt elferdített földrajzi neveket olvashatunk, az eredeti helységnév nehezen fejthető meg. Több esetben vonatkozik ez a vezeték- és keresztnemekre is.

Mi állapítható meg a kigyűjtött adatokból?

Az adatbázisban szereplő legidősebb személyek: *Andrási Antal* (sz. 1893), *Kiss András András* (sz. 1894), *Molnár János Péter* (sz. 1896), *Péter Mihály Mihály* (sz. 1897), *Molnár Mihály* (sz. 1899, Hajdúszoboszló). A legfiatalabbak 1927-es születésűek, köztük *Kelemen Ferenc* (Pesthidegkút, Levente u. 43.), *Nagy János János*, *Vat(c)h Maksz*. A 360 elhunyt közül 13 fő született 1900 előtt, 325 fő 1901–1922 között, 18 fő 1923–1926 között, 3 fő pedig 1927-ben.

Az is megfigyelhető, hogy a hadifoglyok körében 1945-ben és 1946-ban volt legmagasabb az elhalálozások száma, 1945-ben 175-en és 1946-ban 102-en haltak meg. Embertelen körülmények uralkodtak a Hanlarban és a Kirhliben felállított szovjet koncentrációs lágerekben, az előbbiben a két év alatt 155, az utóbbiban 100 magyar hadifogoly halt meg végelgyenülésben és járványos betegségben.

Adathiány és az iratok pontatlansága miatt nehéz az azeri táborvilág teljes körű veszteségeinek pontos adminisztrálása.

A legtöbb magyar ember a Hanlari táborban és az ottani kórházban pusztult el.

1946-ban a Hanlar tábor postafiók száma 223, 1947-ben 223/2.

1948 októberétől a Hanlar körzetében levő tábor felszámolták, a hadifoglyok ugyancsak az Azerbajdzsán területén fekvő *mingecaviri táborba* kerültek át.

Az egyik hadifogoly 1949. január 1-én kelt levelezőlapján már 7444/3. tábori szám olvasható. Mint írja, „minden a régi, a munka is tűrhető”, asztalosként dolgozik.

1949 júliusában itt is felszámolták a tábort és a repatriáció idején visszatartott magyar hadifoglyok egyik részét áthelyezték a 7082/3. táborszámú Voronyezs környéki hadifogolytáborba. Feladatuk a település háború alatt lerombolt épületeinek újjáépítése volt. Ebben a táborban már csak magyar hadifoglyok tartózkodtak.

Kimutatás a nevesített magyar rabok elhalálzásáról, eltemetéséről a fontosabb azerbajdzsáni lágerekben

Évszám	Hanlar 1552. sz. rabkórház, 498. sz. ORB tábor	Kırhlıh 223/2. sz. táborrészeg 1. sz. temetője	Baku 442/2 sz. hadifoglytábor 1. sz. temetője	Szumgait 328 sz. hadifogly tábor 1. sz. temetője	Összesen
1944			-	-	3
1945	90	74	10		175
1946	65	26	7		102
1947	62	14	3		80
1948			2	-	6
Összesen:	220	118	22	6	366

A Hanlar fennsíkon: magyar rabok sírjai katonás rendben

HANLAR

(Az északi peremkerületében levő 1552. számú rabkórház és a 498. ORB láger nevesített halottjai évek szerinti bontásban)

1944-ben elhunyt (1 fő): Tolober (Talabér) Ferenc (1913-1944.12.22.).

1945-ben elhunyt (90 fő): Szavák Gavril (1911-1945.01.03.), **Ledes József** (1920-1945.01.09.), **Andrási Antal** (1893-1945.01.14.), **Somodi János** (1903-1945.01.19.), **Zih Károly** (Irsemen, Bihar, 1910-1945.01.20.), **Szőke (Székely?) Sándor** (1908-1945.01.23.), **Fekete Lőrinc** (Bacso Ger? 1906-1945.01.24.), **Trut v. Toud (Tóth) István** (Gádosor, Békés, 1919-1945.01.25.), **Imre János** (Kékes, Borsod, 1922-1945.01.28.), **Szamai Lajos** (1912-1945.01.28.), **Galin János** (1922-1945.02.), **Kovács Zoltán** (Cleveland, Amerika, 1909-1945.02.01.), **Ureki Ivan** (1900-1945.02.01.), **Guter Jon Andres** (1912 - 1945.02.02.), **Sejntas Mihály** (1900-1945.02.03.), **Szalai Lajos** (Irkertfüves? Bihar, 1912-1945.02.03.), **László Ferenc** (Oroszáza, 1913-1945.02.08.), **Vrezguló Mihály Mihály** (1912-02.08.), **Horvát János János** (1914-1945.02.08), **Galin János Ion** (1922-1945.02.11.), **Bálint Ferenc István** (1909-1945.02.21.), **Boncos (Bokuas v. Boncas?) Vladisláv (László)** (Amasa, Bihar/Románia, 1922-1945.02.21.), **Holousz (Halász?) Lajos** (1914-1945.02.27.), **Salgó István Ferenc** (1922-1945.02.28.), **László István** (Recsju? Tolna, Tamási, 1918-1945.02.28.), **Horvát Ferenc** (1921-1945.03.12.), **Boku (Bakó?) Ferenc** (Kisoosa? Baranya, 1921-1945.09.05. v. 03.12.), **Niksz Georgij (György)** (Zarkaháza, Vas m., 1917.03.12.-1945.03.16.), **Mojzes (Mózes?) József Péter** (1905-1945.03.17.), **Tabán István István** (1919-1945.03.19.), **Paj v. Pop István János** (1922-1945.03.20.), **Domnos v. Domiod (Dámnagy?) Gábor** (1910-1945.03.20.), **Bohus Dezső Mihály** (1921-1945.03.21.), **Tola József József** (1925-1945.03.24.), **Karikás Sándor** (Zjo Sz.? 1911-1945.03.25.), **Antus József József** (1909-1945.03.27.), **Begedi István István** (1922-1945.04.03.), **Figer (Fehér) György István** (Szevljus/Nagyszőlős, 1908-1945.04.03.), **Vargos Imre János** (1914-1945.04.13.), **Liker Mihály Mihály** (1908-1945.04.03.), **Szabó Gyula Gyula** (1921-1945.05.01), **Hercsik Pál János** (Oszt-Beste?, 1908-1945.05.17.), **Vadguckij Mihály József** (1907-1945.05.28.), **Egen v. Egon Lajos** (Kenderes, 1913-1945.05.30.), **Palotaj v. Palotás v. Palotai József József** (1920-1945.06.03.), **Nagy Sándor József** (1922-1945.06.04.), **Borsodi Béla Albert** (Dacsukesz?, Nógrád m., 1905-1945.06.11.), **Csinoj v. Inoj Frigyes** (1922-1945.06.19.), **Csinoj Frikes Ion** (1922-1945.06.25.), **Tót Sándor István** (1914-1945.06.25.), **Szűcs Imre Imre** (1913-1945.06.30.), **Krisztof (Kristóf) János János** (1914-1945.06.30.), **Danfi v. Daiji (Dánffy?) Sándor József** (Jagovick, Boronszk 1910-1945.06.30. v. 07.02.), **Tót János Georgij** (1909-1945.07.06.), **Borbély Lajos Koszta** (1921-1945.07.11.), **Kohara v. Kogan Lajos Lajos** (Túrkeve, 1920-1945.07.18.), **Simou v. Simon Ferenc** (Szalaptamart? Bihar, Románia, 1911-1945.07.20.),

Kovács Imre Mihály (Bélavár, Somogy m., 1902.02.18.-1945.07.13.), **Boota (Bóta?) János János** (Ukajin v. Uszajs? 1920-1945.07.23.), **Szenkrke v. Szekrenini Miklós** (1909.07.11.-1945.07.23.), **Brunner János** (Vértesacsba, Fejér m., 1920.1.20.-1945.07.23.), **Zoud (Zöld?) János Sándor** (1910-1945.07.23.), **Szekeres Miklós Antal** (1912-1945.07.23.), **Domokos András Ferenc** (1914-1945.07.28.), **Bolvolvi (Gálvölgyi?) Antal** (1901-1945.07.31.), **Budij (Budai?) Miklós** (Jászapáti, 1915-1945.07.31.), **Bognár Sándor** (Nápkor, Szabolcs m., 1907-1945.08.01.), **Eli (Élő?) Elek Antal** (Páty, Pest m. 1925-1945.08.01.), **Magyar József** (Noszvaj, Borsod m., 1913-1945.08.13.), **Kovács József** (Kjacsnimet, Pest, (Kecskemét?), 1922-1945.08.24.), **Godor (Gödör?) Géza** (Söjtör, Zala m., 1922-1945.08.28.), **Nagy János János** (1927-1945.08.31), **Baki Ferenc Ferenc** (1921-1945.09.05.), **Fuirmadi v Formodi József** (Torvaj, Somogy m., 1921-1945.09.09.), **Hathazi (Hadházi?) József** (Nyíradony, Szabolcs m., 1923-1947.09.10.), **Soós Sándor Lajos** (1908-1945.09.12.), **Babos György Márton** (1905-1945.09.14.), **Baján Áron Sándor** (1907-1945.09.19.), **Cseszeni Sándor János** (1906-1945.09.22.), **Kazak (Kozák?) János** (1921-1945.09.28.), **Korsós F. J.** (1911-1945.09.30.), **Szöke István József** (1909-1945.10.18.), **Csuti Sándor Sándor** (1905-1945.10.28.), **Toud (Tóth) Bálint Bálint** (1921-1945.11.11.), **Zsiros István Ferenc** (1911-1945.14.11.), **Balázs Kolsan (Kolozs?) Lajos** (1909-1945.16.11.), **Bordi (Borda?) György** (1914-1945.11.18.), **Albert József Lajos** (1924-1945.17.12.), **Szubuli Dénes Ödön** (1922-1945.12.17.), **Kovács József** (Rábacsécsény, Győr m., 1916-1945.12.21.).

1946-ban elhunyt (65 fő): **Bencs István István** (1921-1946.01.03.), **Szuper József József** (1911-1946.01.17.), **Katona Lajos Andor** (Dejvaval (Déva?), 1921-1946.01.17.), **Tót József József** (1909-1946.01.19.), **Máté Miklós Gusztáv** (1915-1946.01.23.), **Péter Mihály Mihály** (1997-1946.01.29.), **Krogunu Lajos János** (1920-1946.02.08.), **Jurtovics (Jurkovics,) József Ádám** (1922- 1946.02.20.), **Balázs Miklós Miklós** (1921-1946.02.24.), **Pangesz János János** (1909-1946.03.13.), **Pislu László Sándor** (1923-1946.03.12.), **Horvát Imre Ferenc** (1921-1946.03.27.), **Kala (Káli?) József József** (1919-1946.04.01.), **Kunos Antal József** (Orosháza, Békés, 1922-1946.04.03.), **Kiss András András** (1894?-1946.04.06.), **Barát Gyula Sándor** (1922-1946.04.09.), **Zsak Pál Jakob** (1909-1946.04.27.), **Talobas Miklós György** (1911-1946.05.14.), **Domokos István** (Mezőhegyes, 1920.03.24.-1946.06.03.), **Domokos István István** (1905-1946.06.23.), **Kasza József József** (Debrecen, 1922-1946.07.11.), **Teleki István Gyerno** (1922-

1946.07.05.) Ruggert István János (1920-1946.07.18.), **Fridrih János János** (1924-1946.07.28.), **Bajáki József** (Kiskunfalva? Pest? 1914.08.01.), **Zacs Ferenc Ferenc** (1918-1946.08.12.), **Baranyai István Antal** (1908-1946.08.13.), **Pór Sándor Sándor** (1925-1946.08.18.), **Bancsó (Bacsó?) Béla József** (1917-1946.08.18.), **János György László** (1920-1946.08.21.), **Horvát Ambrus** (Somogysárd, 1921-1946.08.22.), **Kuti (Kuh?) József** (Szedres, Tolna, 1908.11.01.-1946.08.29.), **Ócsai Lajos Mihály** (1912-1946.08.30.), **Deák István** (Kecskemét, 1913-1946.08.30.), **Ocsaj (Ócsai) Lajos** (Mindcén (Mindszent?) 1912-1946.08.30.), **Galusztik v. Golustik (Halustyik?) Lukác Mihály** (Gadros 25 (Gádoros?), Békés, 1913-1946.08.30.), **Galvake v. Galvaksz v. Galvács v. Galavics? Károly** (Sopron 1905-1946.09.01.), **Burko József József** (1905-1946.09.11.), **Pásti György András** (1907- 1946.09.14.), **Koncz Károly** (Marosvásárhely, 1903-1946.09.18.), **Mogyoródi György György** (1921-1946.09.24.), **Kis Mihály** (Mihály Tiszjakeret? Jász, 1926-1946.09.24.), **Rengert v. Reingert János** (1908-1946.09.28.), **Horvát Imre Benedek** (Hakcsó, Somogy, 1907-1946.10.04.), **Teke v Tőke Gyula Sándor** (1912-1946.10.11.), **Horvát László István** (1922-1946.10.16.), **Horvát István Mihály** (1922-1946.10.18.), **Zala József Gáspár** (1921-1946.10.18.), **Horvát István** (Lajoskomárom, veszprém, 1922-1946.10.18.), **Weis Pál Mikael** (1914-1946.10.22.), **Deák Antal Lajos** (Geszt, Bihar, 1908.09.11.-1946.11.03.), **Kovács Lajos Lajos** (Hajduszováta, 1926-1946.11.06.), **Radun v. Raduj Gábor Gábor** (1920-1946.11.07.), **Bazi Lajos Dénes** (Okicska, Pest, 1922-1946.11.11.), **Priol Kirsch Ferenc** (1915-1946.11.12.), **Kis Sándor József** (Pocsaj, Bihar, 1920-1946.11.14.), **Mari Sándor József** (1926-1946.11.18.), **Doganes (Dohanic,) János** (Békéscsaba, 1914-1946.11.19.), **Szabó János János** (1915-1946.11.21.), **Torma János Ferenc** (1923-1946.11.22.), **Mandik (Mandrik?) József Antal** (1918-1946.12.12.), **Sisa István Illés** (1920-1946.12.13.), **Szil Albert Dávid** (1923-1946.12.15.), **Izer Pál** (Bacsbodrok (Bácsbokod?), 1923-1946.12.15.), **Nagy Vilmos Ferenc** (1926-1946.12.15.).

1947-ben elhunyt (62 fő): Rigó Balázs Balázs (1918-1947 01.02.), **Nagy Vilmos Ferenc** (1926-1947 01.06.), **Legendi Lajos István** (Dunakeszi, 1917.10.20.-1947.01.11.), **Misztyurih György György** (1922-1947 01.11.), **Tót István Károly** (1905-1947 01.20.), **Pénzes Pál Pál** (1903-1947. 01.25.), **Zongó László János** (1914-1947. 02.04.), **Csiszár Károly** (Hajdúszoboszló, 1921-1947.02.06.), **Bralind Sándor István** (1904-1947 02.11.), **Bonan (Bodnár?) János** (1913-1947.02.19.), **Danka Sándor** (Nádudvar, 1909-1947.02.24.),

Kenyer v. Kever (Kender?) Sándor (Demecser, Szabolcs, 1921-1947.02.27.), *Kroszjanszkij József* (Lajosmizse, 1909-1947.02.27.), *Klajgansz József* (Ganna? Veszprém, 1912-1947.05.01.), *Szevati Imre Gáspár* (1908-1947.03.03.), *Fulojter v. Fulajtár János* (Goros, Románia, 1907-1947.03.07.), *Vas János Mihály* (1906-1947.03.09.), *Gojdu (Hajdu?) Károly* (Vasad? Pest, 1912-1947.03.11.), *Zsupán József István* (1917-1947.03.22.), *Giber István* (Tata, Komárom, 1925-1947.03.28.), *Molnár József József* (1909-1947.04.01.), *Horvát Imre* (Gejderlog? Pest, 1910-1947.04.05.), *Szabó József János* (1903-1947.04.05.), *Járó János Ferenc* (1917-1947.04.10.), *Novák István Erzsébet* (1921-1947.04.13.), *Balázs Károly Gyula* (1921-1947.04.22.), *Nagy Károly* (Biharnagybajom, 1914-1947.04.22.), *Nagy Mihály József* (Szigali, Zakabast? 1919-1947.04.24.), *Nagy Károly János* (1919-1947.04.24.), *Kaufmann István Georg* (Újpest, 1912.11.20-1947.04.27.), *Borbély József* (Taab, 1912-1947.05.12.), *Gambos v. Gombas (Gombos?) Vince Mihály* (Gabor v. Gaborja, Bihar, 1911-1947.05.21.), *Csulik József József* (Lajoskomárom, Veszprém, 1924-1947.06.05.), *Török Gábor György* (1922-1947.06.12.), *Fendrik (Fendics?) László Ignác* (Vas megye, 1910-1947.06.18.), *Buraczki József Gábor* (Pestszenterzsébet, 1916-1947.06.22.), *Bogár Ferenc Károly* (Napkor, Szabolcs, 1909-1947.06.26.), *Nagy Aladár Aladár* (1912-1947.06.28.), *Rácz Lajos Lajos* (1907-1947.07.02.), *Koszorus Gyula István* (Ejgenfod? Zala, 1921-1947.07.10. v. 11.20.), *Molnár János Péter* (1896-1947.07.10.), *Gozsov (Gazsó?) v. Gozsu János Mihály* (Lajosmizse, 1913-1947.07.13.), *Cigány Géza Lajos* (Paty, Budapest, 1921-1947.07.18.), *Szabács Béla Aladár* (1914-1947.08.02.), *Tandori István Mátyás* (1921-1947.08.12.), *Til János János* (1911-1947.08.12.), *Tomusz (Tamás) Ignác Károly* (1909-1947.08.24.), *Révész Benedek Sándor* (1918-1947.09.12.), *Kelecsényi László László* (Modenuszen Galánta, Pozsony, 1908-1947.09.10.), *Hadházi József Sándor* (1923-1947.09.10.), *Pál Márton Antal* (Derdeanfalú Deordju 46, Románia, 1905-1947.09.13.), *Gercen v. Gerceg (Herceg) Ferenc Imre* (Ketergény, Fő u. 27., Ung m. 1913-1947.09.13.), *Bíró László István* (Nagyszalonta, 1911-1947.09.13.), *Szűcs Ferenc György* (1914-1947.09.20.), *Fodor Ferenc Ferenc* (Budapest, 1911-1947.09.24.), *Lejnard v. Lejnart v. Lénárd Béla* (Budapest, 1913-1947.10.12.), *Ko(c)h Mihály Mihály* (1903-1947.10.26.), *Mike Kálmán Antal* (1912-1947.11.04.), *Barta Andor József* (1920-1947.12.05.), *Dóka Emánuel Sándor* (Jászárokszállás, 1908-1947.12.11.), *Rider Pál Pál* (1909-1947.12.15.), *Fridrih János Ferenc* (Plitnohak?, Baranya, 1925-1947.12.22.).

1948-ban elhunyt (8 fő): *Kovács István István* (Nyírbátor, 1914.10.26.-1948.02.05.), *Krogupu László* (1920-1948.02.08.), *Krakov v. Krokaj (Krakói?) József József* (Abaújvár, 1901-1948.02.14.), *Dezsi (Dézsi?) Lajos József* (Nagyvárad, Bihar, 1919-1948.02.29.), *Végh Gyula Sándor (1924-1948.03.02.)*, *Timor (Tihor?) József György* (1922-1948.05.06.), *Kun József Ferenc* (Kevermes, csongrád, 1913.11.16.-1948.06.14.), *Burkó József* (Kisca? Notkalsa, 1905-1948.09.)

KIRHLI

(A 223/2. táborrésztleg temetője)

1944-ben elhunyt (2 fő): *Kocer, Kovar v. Kocor Lajos* (Csigeo-Rusztó? Somucsimede?, 1922-1944.02.24.), *Cavor v. Cavar István* (Ejne, Feled, 1902-1944.12.08.),

1945-ben elhunyt (74 fő): *Szabó Ion (János)* (1902-1945.01.15.), *Bori János* (1912-1945.02.17.), *Ekler Vendel* (Gilvacs v. Gulács, Szatmár, 1912-1945.01.30.), *Nagy András* (1920.05.-1945.02.), *Geloger v. Gerekoj v. Gerencsij (Gerencsér?) József* (Becsénya (Berzence?), Somogy, 1907-1945.02.16.), *Tokacs Erigot (Takács Ernő)* (Orat? 1912-1945.02.16.), *Papp János* (Ipoly, Bars? 1921-1945.02.17.), *Mester József* (1906-1945.02.19.), *Ungvári Gyula* (Debrecen, 1910-1945.02.19.), *Puskás Mihály* (Köröstarcsa, Békés, 1920-1945.02.22.), *Dalmadi István* (Dobaz v. Dobosz (Doboz!), Békés, 1914.06.17.-1945.02.23.), *Susinszkij (Sutinszkij?) István* (Szarvas, Békés, 1908-1945.02.23.), *Gertner Péter* (1925-1945.02.23.), *Murvai László* (1912-1945.02.24.), *Demeter Kondras (Konrád?) (András?)* (1921-1945.02.24.), *Demeter Sándor* (Dés, 1922-1945.02.24.), *Patopoj Imre* (1915-1945.02.25.), *Tout (Tóth) Kálmán* (1908-1945.02.25.), *Zakal v. Zakan (Szakál?) Imre* (Doropolsu? Szabolcs, 1902-1945.02.25.), *Meggyesházi Pál* (1921-1945.02.26.), *Sipos Sándor* (Nagyszalonta, Bihar, 1913-1945.02.27.), *Szokolec Imre* (1911-1945.02.27.), *Veres János* (Szanir v. Szenyér? Somogy, 1921.01.08.-1945.03.), *Polickas (Pálinkás?) János* (1911-1945.03.02.), *Polibila Mátyás* (1911-1945.03.03.), *Nagy Lajos* (Somador, Somogytúr, Somogy, 1907-1945.03.04.), *Ökrös György* (Battonya, Csanád, 1913-1945.03.06.), *Molnár Lajos* (1913-1945.03.06.), *Spaniberger János* (1906-1945.03.07.), *Rác Ferenc c. őrv.* (Somogyfajsz, 1908-1945.03.16.), *Delisz András* (1916-1945.03.20.), *Potata Miklós* (1911-1945.03.20.), *Dalmadi Sándor* (Doboz, 1910.06.17.-1945.03.22.),

Kecskés János (1902-1945.04.15.), **Kis József** (Peston (Penyige?), 1922-1945.04.30.), **Edvis (Edvi?) Pál** (1920-1945.05.01.), **Gábor József** (Ozora, Tolna, 1900-1945.07.20.), **Kis Károly** (1922-1945.09.04.), **Csa Imre** (Csetfalu, Vas, (Csehi?), 1919-1945.09.06.), **Dunagátvas (Dunahát Vass?) László** (Szentés, 1908-1945.09.11.), **Hansz Jakab** (Apatin Szombor, 1903-1945.09.13.), **Bogodi (Bagdi) Károly** (Buhar, Bihar m., 1909-1945.09.14.), **Enidej v. Zsejdej (Leiner?) József** (Székesfehérvár, 1908-1945.08.01.), **Kis István** (Csepek? (Cserháthaláp?), Nógrád 1911-1945.08.02.), **Borbás István** (Kisdoncso? Somogy m. 1921-1945.08.04.), **Német György** (Zsadány, Bihar, 1910-1945.08.21.), **Paál Imre** (Sz. Potmonostor? Becsbodrog, 1914-1945.08.23.), **Tout (Tóth) János** (Komuselen? 1922-1945.09.01.), **Furaj v. Furon Ferenc** (1921-1945.09.02. v. 10.02.), **Lebc Sarnon (Simon?)** (1895?-1945.10.12.), **Kopács Sándor** (Budapest, 1910-1945.09.27.), **Ekros v. Ökrös István** (Kozár, Nógrád, 1899?-1945.10.03.), **Farogu (Faragó?) József** (Fibes, Temes, 1907-1945.10.15), **Kis Ferenc** (1913-1945.10.15.), **Egern László** (1920-1945.10.20.), **Tjuren Sándor** (1909-1945.10.21.), **Vati(c)h Maksz** (1927-1945.10.27.), **Orbán Domokos** (Miklósfalva, Udvarhely, 1904-1945.11.01.), **Szeijgen v. Szicsi Albert** (Lutca Odorhej? Románia, 1910-1945.11.02.), **Konrád Mihály** (1892?-1945.11.04.), **Klejber (Kléber?) Ádám** (1905-1945.11.07.), **Kis János** (1914-1945.11.12.), **Máriás Béla** (Hejőcsaba, Borsod, 1916-1945.11.12.), **Molnár Mihály** (Hajduszoboszló, 1899?-1945.11.12.), **Tischner Béla** (Veszprém, 1910-1945.11.14.), **Tout (Tóth) Mihály** (Peszszter-Adacs, 1913-1945.11.27.), **Vágner Imre** (1906-1945.11.29.), **Kovács Báint** (Sukoro, Fejér, 1899-1945.12.04.), **Kis Ferenc** (1913-1945.12.08 (08.08.)), **Vasiczek Kálmán** (Gyöngyöspata, 1912-1945.12.10.), **Vágner Imre** (1906-1945.11.29.), **Nagy József** (Szatmárnémeti, 1911-1945.12.18.), **Nagyváti Béla** (1916-1945.12.19.), **Horomec Horomgi v. Horoms László** (Hoduszano (Hajdúszoboszló?) 1902-1945.12.28.).

1946-ban elhunyt (26 fő): **Lescsán György** (Szarvas) 1922-1945.03.04.), **Német István** (Kethely, Somogy, 1901-1946.03.19.), **Radoki József** (1907-1946.07.18.), **Tokács (Tokaji?) György** (Pázmánd, Fejér, 1903-1946.07.23.), **Gincs Miklós** (Radnót, Románia, 1904-1946.07.28.), **Hibner András** (1902-1946.07.29.), **Pich József** (Budapest, 1905.03.23.-1946.07.29.), **Koliba v. Kolibo Miklós** (Nyírbertek (Nyírbéltek?), 1922-1946.07.29.), **Tót Péter** (Rogoj (Regöly?) Tolna, 1901-1946.07.31.), **Orosz József** (Nagyvárad, 1911-1946.08.17.), **Csermuska Imre** (Szirmabesenyő,

Borsod, 1913.01.12.-1946.08.24.), **Szabó Mihály** (Szolgoétgazo? Fehér, 1919-1946.08.25.), **Kovács Károly** (Győr, 1907-1946.09.18.), **Husztí Imre** (Janusholm, (Jánoshalma?), 1914-1946.09.21.), **Juhász Erazmus** (Vilkov, Pest, 1910-1946.10.09.), **Kovács Imre** (Babot, Sopron, 1908-1946.10.13.), **Herczeg Mihály** (Békés, 1920-1946.10.18.), **Gál Imre** (Mezőkeresztes, 1919-1946.10.20.v.02.11.), **Kalmár István** (Nogir, Vas, 1910-1946.11.06.), **Vejbel (Weibert) József** (1911-1946.11.08.), **Dunai István** (Úlkigyós, Békés, 1910-1946.11.13.), **Tilki László** (Rakamaz, Szabolcs, 1916-1946.12.18.), **Bujdosó János** (Kötegyán, Bihar, 1920-1946.12.27.), **Márkus Béla** (1920-1946.12.27.), **Szabó József** (Nagykátá, 1919-1946.12.27.), **Zambó János** (Kiskundorozsma, Csongrád, 1917-1946.12.27.).

1947-ben elhunyt (14 fő): **Peis József** (1904-1947.01.25.), **Bocsák István** (Reszneg, Zala, 1907-1947.02.02.), **Tóth Zsigmond** (Nyírmeggyes, Szatmár, 1912.04.11.-1947.02.09/10.), **Riger Márton** (1909-1947.02.20.), **Bosne (Bosnyák?) Boldizsár** (1920-1947.02.25.), **Smirmund János** (Kisszodfeklut? 47. Tana (Tanya?), 1895-1947.02.28.), **Gedaj (Gedai) Pál** (1921-1947.04.05.), **Csermák Gyula** (1907-1947.04.13.), **Horvát István** (Kopoj, Sziomodi (Somogy?), 1915 v. 1925-1947.04.30.), **Patócs Géza** (Tiszaórs, Heves, 1912-1947.05.03.), **Teller János** (Somogygaso. Somogy 1908-1947.05.30.), **Lemli (Lenti?) György** (Zombor (Jugoszlávia), 1908-1947.08.02.), **Medve Mihály** (1912-1947.09.12.), **Gaál Sándor** (Nagyhászan, Csík, Erdély, 1901-1947.12.21.).

1948-ban elhunyt (2 fő): **Borbély József** (Temes, 1922-1948.11.18.), **Kovács József** (Dimenyháza, Maros-Torda, 1926-1948.07.21.).

BAKU

(A 442. sz. hadifogolytábor 2. sz. temetője)

1945-ben elhunyt (9 fő): **Pesir (Piszár?) József** (1905-1945.01.29.), **Szekeres János** (Szeged, 1909.07.23.-1945.02.19.), **Devegeni v. Devicseni (Debreczeni?) Ferenc** (Törökbálint, Pest, 1906-1945.05.01.), **Bakonyi Gergely** (1906-1945.08.27.), **Szabó Sándor** (Nagykolontár? 1914-1945.10.04.), **Gerdeusz István** (1914-1945.10.30.), **Kovalter Ene (Ede?, Jenő?)** (Dirmot, Dervar, 1921-1945.11.01.), **Haszilló Ferenc** (Kecel, Nyúl 209, 1918.01.13.-1945.12.15.), **Szücs?** (Szja v. Zja) Erta? (1900-1945.12.20.), **Tót Mihály** (1921-1945.12.29.).

1946-ban elhunyt (9 fő): Rivnjak Lajos (1914-1946.01.21.), **Koloszar (Koleszar?) Béla** (Nogyosad (Nagyatád?), Somogy m. 1913-1946.01.21.), **Német István** (1901-1946.03.19.), **Lévai (Lovas) István** (Cegléd, 1913-1946.01.30.), **Kadi Gáspár** (1894-B/SZ, 1946.01.11.), **Karácsony György** (1901-B/SZ, 1946.04.10.), **Koszó Menyhért** (1911-B/SZ, 1946. 07.16.),

1947-ben elhunyt (3 fő): Tiszai Sándor (Komada, Bihar, 1920-1947.07.25.), **Kiskovács István** (Szeged, Csongrád, 1921-1947.08.25.), **Kelen Ferenc** (Pesthidegkút, Levente 43, 1927-1947.10.19.)

1948-ban elhunyt (2 fő): Kamerer Dezső (1923-B/SZ, 1948.01.28.), **Bedő (Badó) József** (1910-1948.04.28.)

SUMGAI

(A 328. sz. hadifogolytábor 1. sz. temetője)

1945-ben elhunyt 1 fő: Simonek István (Kesztlőc, Esztergom, 1925-1945.12.05.)

1946-ban elhunyt 4 fő: Foncsor Ferenc (Uike, Udvarhely megye, Románia, 1885? -1946.01.10.), **Szücs Béla** (Maconka, Heves, 1904-1946.31.23.), **Fegir (Fehér?) József** (Csongrád, Szegednogyseksos, 1907-1946.07.01.), **Balogh György** (1910-1946.07.02.)

1947-ben elhunyt 1 fő: Starbauer v. Starkbauer János (Újpest, 1909-1947.05.21.)

A légerek világát megjárt **Cseh József** építészmérnök egyik interjú-visszaemlékezéséből⁶ idézek, akit 1945 télén egy azerbajdzsáni munkatáborba szállítottak: „(...) *Budapesten estem fogságba. (...) Amikor megérkeztünk Bakuba, két embert vízhordásra kerestek a konyhavagonba. Én azonnal leugrottam, hogy jelentkezzem, de rögtön össze is estem, annyira elgyengültem a sok fekvéstől és az éhezéstől. (...) Először Baku mellett egy szögesdróttal elkerített területre hajtottak be bennünket, később teherautókra zsúfoltak fel, és a Kura folyó felé, a kirovobadi német lágerbe szállítottak, azután Hanlarba, amely a cári időben Helenendorfnéven volt ismert. Majd pedig fel egészen a hegyekbe, a askásáni végső táborba, ahol szintén német foglyok voltak. A miénk a 223/5-ös láger volt. (...) Elhanyagolt épületek, rozoga priccsek fogadtak. Az első feladatunk éppen a tábor renoválása volt. Megrázó élményben volt részünk, amikor a Hanlar melletti táborból szürke ruhás, sápadt, görnyedt embereket láttunk ötös sorokban kivonulni. Az orosz rabláger volt. Ez lesz a jövőnk, ez lesz a sorsunk? – kérdeztük egymástól. (...) A lágerben jobb volt az ellátás, mint a vonaton. Az*

első napon amerikai marhanyelvkonzervet bontottak nekünk, amelyből fejenként öt-hat dekányit kaptunk. A gyomrunk azonban annyira átalakult a négyhetes koplalás alatt, hogy nem bírta a zsíros ételt. Rosszul lettünk, ment tőle a hasunk. Egyébként az élelmünket egy távoli raktárból vételeztük, ahonnan általában csupán a fele érkezett meg, mert a többit ellopták a civilek. Érthető, hiszen ők is éheztek. (...) Összesen hatszázan éltünk ott. A környező üzemekben dolgoztattak minket. Kétszázan jártak az asztalosüzembe, az építőbrigád is volt vagy százötven fős, a szabók körülbelül húszan lehettek. A többieket pedig más szakterületekre osztották be, például a mészégető telepre. Jómagam a léger mérnökévé léptem elő. Én irányítottam az építőbrigádot.

A fogolytársaim (...) gyakorta nem is betegségben haltak meg. Sokszor az elkeseredettség végzett velük. Főleg azok nem bírták, akik még a háború alatt kerültek fogságba, és már négy-öt éve raboskodtak. Sokukat tíz esztendőre ítélte a szovjet katonai bíróság. Egyszer csak azt vettük észre egy-egy fogolytársunkon, hogy teljes letargiába esik. Egyre kevesebbet eszik, rendszeresen másnak adja a vacsoráját, lassan lefogy, sápadt lesz, éjjel pedig a pokróca alatt sírdogál. Ilyenkor a magyar légerparancsnok már előre megmondta, hogy maholnap visszük a hullaházba. Bújában halt meg. Nem volt semmi baja, az elhagyatottság és a reménytelenség végzett vele. (...)

Igen nehéz körülmények között éltek a második világháború magyar hadifoglyai. Ennivalójuk inkább a moslékhoz hasonlított, semmint emberi táplálékra (...) Szinte mindig éhesen lézengtek a táborban. Sokan hasra feküdtek a csupasz földön, hogy ne érezzék az éhséget. (...)

A Moszkva és Budapest között létrejött hadifogoly-egyezmény értelmében 1948 végéig az összes magyar hadifoglyot haza kellett szállítani. Az azerbajdzsáni rabok a Kirovobad melletti „hazamenőtáborban” kaptak szabadulói igazolványt, majd nem kis viszontagságok és izgalmak árán, általában egyhónapig tartó utazást követően jutottak haza. „Fekete gőzösnek csattog a kereke, magyar hadifoglyok mennek haza véle...” – énekeltek a marhavagonokban. (...)

A NÉMET TELEPESEK VÁROSÁBAN, GOYGOLÁBAN

Azerbajdzsáni utunk utolsó állomását, *Goygola* települést is felkerestük. A *Goygol/Göyğöl* németek által alapított településen – ahol Sztálin jóvoltából már németek nem élnek – kutatómunkánkat a nyolcvan éves **Fikrat Izmajlov**, a város nyugalmazott építésze, helytörténésze segítette. Közremű-

ködésével a németek által rendbe hozott sírkertbe látogattunk el, ahol 9 náció (német, magyar, román, olasz stb.) fiai, mintegy 900 fő van eltemetve.

A halottak névsorát nem sikerült felkutatni. A kísérőnk úgy tudja, hogy az egykori láger veszteséglistája az egyik moszkvai levéltárban van, ahol az NKVD GUPVI-táborainak titkosított iratait helyezték el.

Megtudtuk, hogy 1945–1947 között az NKVD helyi szervei az itteni német római katolikus templomban állították fel az NKVD GUPVI 223. számú hadifogoly-táborhoz tartozó 1552. számú rabkórház itteni részlegét és a 223. sz. főláger különböző táborrészlegeiben elhunytak kerültek az előbb említett temetőbe.

A városka másik végében egy kisebb, szintén jól gondozott hadifogolytemetőt is felkerestünk, amely az egykor itt élt német lakosság polgári temetőjének szomszédságában terül el.

Az eltemetett 51 halottból 37 osztrák, a többi német és magyar nemzetiségű.

A polgári temetőben – búcsút véve az azeri tájegységtől – szomorúan szemléltük meg, hogy a település utolsó, 1935-ben született német lakosát, *Viktor Kleint* 2007-ben temették el.

Az azerbajdzsáni magyar hadifogoly-történet – különösen *Gandzsa, Hanlar, Kirhli* térségében – még feldolgozásra vár, ezért fontos a dokumentumok, visszaemlékezések összegyűjtése, elemzése, a megírt tanulmányok sajtó alá rendezése.

JEGYZETEK:

¹ Lásd: FURKÓ Béla: *Egy magyar hadifogoly emlékei a szovjet légerekben élőkéről, holtakról* c. emlékiratát. In: <http://www.adkiado.hu/FurkoBela/>

² BIZONY Ottó: *Az első benyomások és az azerbajdzsáni nyár.* in: HH 1998/4.

³ MUSKOVICS Andrea Anna: *„Mit vétettem, kinek ártottam?” Tárnokiak malenkij roboton.* Tárnok nagyközség Szlovák nemzetiségi önkormányzata, Tárnok, 2016.27-35. old.

⁴ Teljes nevén Abu Mohammed bin Jusuf Nizam ed-din (1141–1209) középkori perzsa költő. A szeldzsukok udvarában szolgált udvari költőként. Verseskötete (divanja) mintegy 20 000 verssorból áll. Ezen kívül 5 nagyobb epikus költeményt szerzett. Ezeket *Őr kincsnek* nevezték később, és a perzsa irodalom remekeinek tartották. Lásd magyarra fordított költeményeinek elektronikus változatát: <https://terebess.hu/keletkultinfo/nizami.html>

⁵ Szabó Sándor - Uppsala, Svédország, HH 1993.

⁶ Forrás: Erdélyi Péter: *Fekete gőzös. Feldolgozásra vár az azerbajdzsáni magyar hadifoglyok története.* *Magyar Nemzet*, 2006. július 1., https://mno.hu/migr_1834/fekete-gozos-484681 Fekete gőzös